

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-14-24

УДК 35.071

В. В. Бринцев,*кандидат філософських наук, професор,
професор кафедри управління військами
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, полковник у відставці,***Ю. С. Гулак,***кандидат військових наук, доцент,
заступник начальника кафедри управління
військами Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, полковник*

Цивільно-військові відносини та деякі особливості демократичного цивільного контролю над силами оборони України

У статті на основі аналізу системи цивільно-військових відносин в Україні та демократичного цивільного контролю над силами оборони, передусім над Збройними Силами України, розглядаються особливості цивільного контролю в умовах правового режиму воєнного стану та напрями подальшого вдосконалення цивільного контролю над силами оборони в Україні.

Ключові слова: цивільно-військові відносини, демократичний цивільний контроль, правовий режим воєнного стану.

© В. В. Бринцев, Ю. С. Гулак, 2020

Цивільно-військові відносини (ЦВВ) є важливою складовою суспільних відносин в Україні. Вони посідають у системі суспільних відносин своє місце і відіграють свою роль. Важливо, щоб ця роль була позитивною, прогресивною, відповідала інтересам українського народу. Для цього потрібні усвідомлені, цілеспрямовані, науково обґрунтовані системні зусилля багатьох як державних, так і недержавних суб'єктів, як окремих осіб, так і спеціально утворених установ, органів управління.

В умовах незалежності України, особливо у зв'язку з подіями в Криму і на сході країни, цивільно-військові відносини потребують дедалі більшої уваги як у теоретичному, так і в практичному сенсі, оскільки вони є важливим чинником і показником стану суспільства, його стабільності, запорукою забезпечення національної безпеки України у воєнній сфері. Багато що у вирішенні цього завдання залежить від сил оборони, зокрема Збройних Сил України як активного суб'єкта цивільно-військових відносин.

Україна вибудовує свою систему демократичного цивільного контролю (ДЦК, цивільний контроль) над силами оборони, спираючись на досвід інших держав, прагнучи враховувати при цьому свої особливості й можливості. Основи системи цивільного контролю над складовими силами оборони держави сформовані. Це полягає насамперед у тому, що в Україні створено достатню потужну відповідну нормативно-правову базу.

Чимало суб'єктів (органів) державної влади та управління мають певні необхідні законодавчо визначені повноваження у воєнній сфері, що надає їм можливість ефективно здійснювати цивільний контроль над силами оборони в інтересах забезпечення воєнної безпеки України.

Знання управлінських повноважень сприяє порозумінню між цивільними і військовими керівниками, військовими і цивільними органами управління. Воно дає можливість ефективно взаємодіяти органам військового управління і цивільним органам влади та управління під час вирішення завдань воєнної сфери, глибоко усвідомлювати сфери розмежування повноважень і відповідальності в інтересах забезпечення узгодженості і цілісності дій.

Наявність ефективного цивільного контролю над воєнною сферою є одним з першочергових показників відповідності України вимогам щодо євроатлантичної інтеграції, прагнення до якої набуло в Україні законодавчого закріплення.

Цивільна державна влада, громадянське суспільство не можуть стояти осторонь сфери оборони. Але якою мірою та яким чином їм необхідно й доцільно втручатися в оборонні справи? Що залежить від них, а що – від військових у вирішенні завдань воєнної безпеки? Хто і за що має відповідати в цій сфері? За якими напрямками і в який спосіб взаємодіяти цивільним і військовим структурам, забезпечуючи необхідний рівень обороноздатності

держави? Це лише частина запитань (аспектів) цивільно-військових відносин.

Світовий досвід свідчить, що військові мають бути підпорядковані цивільному керівництву (владі), контролювані ним із загальних питань оборонного, воєнно-безпекового характеру, а всі разом – влада і військові (сили оборони) – мають перебувати під контролем громадянського суспільства, адже саме воно шляхом волевиявлення громадян формує для себе державу та її сили оборони.

У кожній країні тією чи іншою мірою існують проблеми цивільно-військових відносин, відмінність полягає лише в їхньому змісті й гостроті. Кожний політичний режим формує таку систему цивільно-військових відносин, яка гарантувала б насамперед його власну безпеку.

Вітчизняний і зарубіжний досвід, його узагальнення й усвідомлення дають підстави сформулювати деякі **принципи**, які мають бути основою підходів до аналізу цивільно-військових відносин [1, с. 10].

Принцип конкретності передбачає (вимагає) вирішення як мінімум таких питань: визначення суб'єктів (носіїв) ЦВВ (цілком очевидно, що ними є певним чином створені і структуровані як цивільні, так і військові структури різної складності); визначення змісту ЦВВ, тобто з приводу чого вони виникають і відбуваються, яким змістом наповнюються, якими тенденціями й рівнем усталеності характеризуються тощо; що, хто і як має робити, діяти в інтересах гармонізації ЦВВ з огляду на вирішення завдань воєнної безпеки, захисту національних інтересів; які можуть бути негативні наслідки за відсутності гармонійності в цивільно-військових відносинах, відсутності системних, обґрунтованих, цілеспрямованих, потужних і ресурсно забезпечених зусиль з метою їх гармонізації.

Принцип об'єктивності вимагає:

- виявлення, постійного й усебічного врахування закономірностей (тенденцій), що діють у сфері, яка підлягає аналізу, факторів, котрі виникають і діють у зазначеній сфері, а ці фактори можуть бути: постійними й тимчасовими, епізодичними; сильними і слабкими; позитивними й негативними; матеріальними і духовно-ідеологічними, морально-психологічними; політичними, економічними чи соціальними; внутрішніми й зовнішніми тощо;

- правдивого, чесного, відвертого, неупередженого оцінювання стану тих явищ, процесів тощо, які підлягають аналізу й регулюванню, вдосконаленню. Не підганяти оцінки під бажані, не видавати бажане за дійсне, не допускати окомилування, показухи, обґрунтовано визначати пріоритети й можливості в усіх їхніх вимірах тощо – ці завдання, як правило, не прості, вони висувають до тих, від кого передусім залежить своєчасність і належна якість виконання, вимоги високих як професійно-ділових, так і соціально-політичних та морально-психологічних якостей.

Принцип історизму вимогливо передбачає: врахування суспільно-історичних коренів тих процесів, що становлять зміст цивільно-військових відносин, історичної

спадщини, традицій; погляду в майбутнє, прогнозування процесів розвитку ЦВВ, можливих наслідків, які можуть бути не лише позитивними, а й негативними, тому зведення їхніх масштабів і руйнівної сили до мінімуму, готовність до цього – нагальна вимога забезпечення національної безпеки.

Поширеним є розуміння, що **цивільно-військові відносини** – це складне суспільне явище, котре становить сукупність взаємовідносин між суспільством і силами оборони загалом та їхніми складовими, які охоплюють правові, політичні, фінансово-економічні, соціальні, кадрові, духовно-культурні, інформаційні, морально-психологічні та інші процеси у сфері національної безпеки та оборони.

У наукових і навчально-методичних джерелах можна знайти й інші визначення ЦВВ, але всі вони не суперечать одне одному. Пошлімося лише на одне [2, с. 117]. Автори вказують, що цивільно-військові відносини можуть бути визначені як поєднання загальних відносин між військовими інституціями, з одного боку, та цивільним урядом, неурядовими інституціями, організаціями та громадянами – з другого. Ці відносини базуються на формальних і неформальних засадах. Формальні відносини регулюються конституцією, законами, інструкціями, договорами.

Розумітимемо, що **сили оборони держави** – це сукупність військових і воєнізованих структур, спільна діяльність яких спрямована насамперед на вирішення завдань із забезпечення воєнної безпеки країни (запобігання воєн і воєнних конфліктів, надання воєнної допомоги союзникам, участь у міжнародних миротворчих силах тощо), а у випадку війни – на відбиття агресії, розгром противника і досягнення політичних цілей війни. Законом України «Про національну безпеку України» визначено, що «сили оборони – Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави» [3, ст. 1, п. 18 ч. 1].

З метою аналізу цивільно-військові відносини можна і потрібно структурувати за різними критеріями, принаймні за змістом процесів цих відносин і за суб'єктами відносин [1, с.13].

Якщо стисло, то **змістом процесів ЦВВ** є:

а) політико-правові (політичні і правові) процеси: все, пов'язане з прийняттям і реалізацією політичних і правових рішень у воєнній сфері, як-от створення сил оборони, визначення їхніх функцій і завдань, чисельності, структури, напрямів розвитку, участі в бойових діях тощо;

б) фінансово-економічні процеси: сукупність питань щодо обсягів і структури фінансування, матеріального забезпечення військових структур, оснащення військ технікою та озброєнням тощо;

в) соціальні процеси: все, пов'язане із задоволенням соціальних потреб та інтересів військовослужбовців

і членів їхніх сімей, осіб, звільнених у запас чи у відставку;

г) духовно-культурні процеси: питання наукового, освітнього, ідейно-культурного тощо забезпечення функціонування оборонної сфери;

д) інформаційні процеси: те, що стосується взаємного інформування сил оборони, з одного боку, і цивільних структур (державних і недержавних) – з другого, з питань воєнно-безпекового характеру, його організації та змісту, обсягу й напрямів інформаційних потоків, інформаційних комунікацій, механізмів, технологій, обмежень із цих питань тощо;

е) морально-психологічні процеси: питання взаємної поваги чи неповаги, підтримки чи, навпаки, гордості, задоволення у відносинах між військовими й цивільними складовими суспільства тощо.

В основу міркувань щодо структурування ЦВВ за суб'єктами, тобто між ким виникають, вибудовуються, відбуваються ці відносини, покладемо тезу про те, що суспільство можна аналізувати (поряд з іншими підходами) як органічну, діалектичну єдність громадянського суспільства й держави (як складного політичного утворення, механізму для регулювання суспільних відносин шляхом реалізації законно визначених владних повноважень). Кожна із цих складових має свою суб'єктну структуру.

Що стосується держави, то за великим рахунком її правомірно розглядати у складі таких груп суб'єктів, як [4, § 5.3, 5.5]: *структури влади*, утворені і функціонують відповідно до Конституції України; *цивільні державні структури*, котрі не належать до гілок влади, не є органами влади, але деякі з них (як-от Рада національної безпеки і оборони України (РНБОУ), Рахункова палата при Верховній Раді України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та його Представник у справах захисту прав військовослужбовців, Вища рада правосуддя, Центральна виборча комісія, органи прокуратури тощо) є повноважними органами державного управління; *сили оборони держави*. Тут слід вказати й на органи місцевого самоврядування, адже вони, з одного боку, є формою прояву громадянського суспільства, а з другого – у них в Україні реально є функції та повноваження державних органів виконавчої влади.

Таким чином, виходячи із запропонованого підходу, **цивільно-військові відносини в Україні за суб'єктами доцільно розглядати (аналізувати) як сукупність таких груп відносин:** між силами оборони держави і суб'єктами (структурами, органами) влади (Президентом України, Верховною Радою України, органами виконавчої гілки влади, органами судової гілки влади); між силами оборони держави і цивільними державними структурами, які не належать до гілок влади, але є органами державного управління; між силами оборони держави і органами місцевого самоврядування; між силами оборони держави і державними неуправлінськими структурами (закладами освіти та науки, структурами охорони здоров'я, засобами масової інформації тощо); між силами оборони

держави і громадянським суспільством, дієвими суб'єктами якого є громадяни, політичні партії, громадські рухи та організації, недержавні ЗМІ, недержавні заклади освіти, недержавні дослідницькі заклади, творчі організації, церкви тощо.

Цивільно-військові відносини в суспільстві можуть набувати різного якісного стану, різного рівня відповідності суспільним прагненням, очікуванням і надіям, різного ступеня відповідності потребам і вимогам національної безпеки. За своїм наповненням вони можуть бути відносинами різних типів. Ураховуючи певну невизначеність цього питання в науковій літературі, видається цілком коректним, об'єктивним, прийнятним і доцільним виокремлювати такі **типи цивільно-військових відносин**.

Перший тип: **гармонійні (солідарні) цивільно-військові відносини**. Цей тип ЦВВ має такі характерні риси: військові структури всебічно підтримуються суспільством, системою державної влади; між цивільним державним керівництвом і військовим керівництвом є цілковите порозуміння, взаємна довіра і підтримка; військові структури добре забезпечені всім необхідним і займаються суто своїми справами відповідно до законодавчо визначених функцій і завдань, характеризуються необхідно високим вишколом військовослужбовців і дисциплінованістю; збройні сили, інші військові формування об'єктивно відіграють роль могутнього фактора захисту країни й суспільної стабільності; усі складові сил оборони користуються довірою з боку органів державної влади і суспільства загалом, є національною гордістю, а професія захисника Вітчизни є високопрестижною; сили оборони діють суворо в межах законодавства, не претендують на роль суб'єктів політики, є надійним знаряддям політики в руках законодавчо визначених органів державної влади та управління; військовослужбовці мають високий рівень правової, соціальної та морально-психологічної захищеності.

Другий тип – **конфліктні (напружені) цивільно-військові відносини** – має такі основні ознаки: сили оборони, передусім збройні сили, недостатньо забезпечені всім необхідним для нормального функціонування, їм постійно бракує необхідного рівня фінансування або ж помітна перевага в забезпеченні надається одним структурам, а решта функціонує в умовах помітного й небезпечного недопостачання; органи державної влади та управління не забезпечують постачання збройних сил новітніми зразками озброєння і військової техніки, військові структури змушені значною мірою займатися самозабезпеченням повсякденної діяльності; між цивільним і військовим керівництвом немає цілковитого порозуміння, поширеними є прояви взаємної неповаги й недовіри; у військах накопичується критична маса негараздів, військова дисципліна низька, морально-психологічний стан особового складу характеризується помітним песимізмом, масовим незадоволенням своїм становищем, особливо низьким рівнем соціальної захищеності, військо стає фактором загрози суспільству, його стабільності; престиж військової професії низький, чимало офіцерів достроково звільняються

з військової служби, в суспільстві падає рівень довіри до військових структур; цивільні державні структури не несуть відповідальності за незадовільний стан збройних сил, інших складових сил оборони, а всю провину перекладають на військових; виникає небажана й край небезпечна тенденція політизації військових структур, перетворення їх на активну політичну силу антивладної спрямованості.

Зауважимо, що сформульовані характеристики (рис) розглянутих теоретичних моделей двох типів ЦВВ, поперше, не є вичерпними, але достатніми для розуміння й оцінювання ЦВВ і, по-друге, в реальній суспільно-політичній практиці ці типи ЦВВ у «чистому» вигляді не існують і не можуть існувати. Вони в конкретній країні можуть у складному переплетінні і співвідношенні містити риси того й іншого типів, більше чи менше наближаючись, тяжіючи до одного з них.

Таким чином, цивільно-військові відносини – складне суспільне явище. Їхній зміст, характер, стан, особливості – це результат діяльності людей, як цивільних, так і військових. В Україні вони перебувають у стані трансформації та містять елементи напруженості, але беззаперечно мають тенденції до помітних позитивних зрушень.

Удосконалення цивільно-військових відносин є завданням як державних інституцій, так і недержавних утворень. Саме цій меті і слугує демократичний цивільний контроль (цивільний контроль) над Збройними Силами України і силами оборони держави загалом.

Важливим нормоутворюючим документом з питань цивільного контролю в Україні є Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки, який діє в рамках Організації з безпеки та співробітництва в Європі. Цей документ був прийнятий 3 грудня 1994 р. на 91-му пленарному засіданні Спеціального комітету форуму Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі з питань співробітництва в галузі безпеки в Будапешті. Питанням цивільного контролю присвячений розділ VII Кодексу [5], котрий містить, зокрема, таку вимогу до держав-учасниць: постійно забезпечувати і підтримувати ефективне керівництво й контроль над своїми військовими і воєнізованими силами та силами безпеки з боку конституційних органів влади, які мають демократичну легітимність, створювати важелі, що дають змогу забезпечити виконання такими органами покладених на них конституційних і правових обов'язків, чітко визначати функції та завдання таких сил, а також їхній обов'язок діяти виключно в межах своїх конституційних повноважень.

Низка законів і підзаконних нормативно-правових актів України привертає увагу до цивільного контролю, підкреслює його необхідність, важливу суспільну роль, вимагає подальшого розвитку й удосконалення [6, ст. 6; 7, ст. 10; 8, ст. 11; 9, п. 4.2; 10, п. 17; 11, п. 4 р. II, п. 1 р. III; 12, п. 2.3, 2.7, 3.4].

Закон України «Про національну безпеку України», який правомірно вважати базовим щодо правового забез-

печення здійснення демократичного цивільного контролю, містить розділ III «Демократичний цивільний контроль», у якому визначено, що «сектор безпеки і оборони підлягає демократичному цивільному контролю» [3, ст. 4].

Таким чином, система нормативно-правового поля, яке тим чи іншим чином стосується питань цивільного контролю над складовими силами оборони держави, є досить розгалуженою та значною за обсягами. Разом з тим, вона потребує подальшого постійного опрацювання й удосконалення.

Що стосується поняття «демократичний цивільний контроль», то слід застерегти від поширеного вузького розуміння його змісту як реалізації права доступу цивільних до інформації про діяльність військових формувань, права цивільних органів і осіб проводити ревізії та перевіряти тощо. За цього підходу поза увагою залишаються такі важливі складові поняття «контроль» (англійський аналог «control»), як цілеспрямованість, керівництво, регулювання, управління в широкому розумінні, що охоплює також відповідальність за забезпечення ефективності діяльності сектору безпеки та оборони держави і його окремих складових.

Питання дієвого контролю над збройними силами є надзвичайно актуальними і досліджуються в багатьох зарубіжних країнах. Законом України «Про національну безпеку України» визначено, що «демократичний цивільний контроль – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України» [3, ст. 1, п. 5 ч. 1].

Зазначимо, що єдиної, а тим більше обов'язкової для всіх країн системи цивільного контролю у воєнній сфері не існує і не може бути, але в кожній державі, зокрема Україні, вибудовується система з урахуванням і використанням зарубіжного досвіду, передусім країн сталої демократії.

У демократичних країнах установлені непохитні принципи: зверхність цивільних структур влади над військовими; виключення військових з владних політичних структур; зведення призначення армії виключно для того, щоб захищати суспільство, але не управляти ним; визначення державної політики, зокрема оборонної, цивільною державною владою.

Цивільний контроль над збройними силами означає дуже складний механізм управління (контролю) над армією з боку народу як через державні інститути, так і через свої неформальні незалежні об'єднання, спрямований на те, щоб стан і застосування збройних сил відповідали потребам та інтересам суспільства [13].

Цивільний контроль над збройними силами в демократичній державі – це теорія і практика такого регулювання військово-цивільних відносин, за якого основні принципи демократії превалюють над принципами військової справи. Демократичний цивільний контроль над Збройними Силами України – це пріоритетний фактор демократизації оборонної сфери, важливий регулятор цивільно-військових відносин. Цивільний контроль над армією забезпечує реалізацію таких принципів демократії, як підпорядкованість військової політики та силових структур цивільній владі, недопущення політичної активності армії, унеможливлення функціонування її як самостійного суб'єкта політики. [14, с. 73].

Відповідно до Закону [3] розумітимемо, що **цивільний контроль над силами оборони держави** – це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції та законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових сил оборони держави, сприяння їхній ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України.

Іншими словами можна сказати, що цивільний контроль – це ні що інше, як наявність реального впливу державних інститутів та установ, насамперед Президента України та органів усіх гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової), громадських організацій і безпосередньо громадян на сили оборони, стан і цільове призначення яких має відповідати потребам та інтересам суспільства, завданням забезпечення національної безпеки України. Усі зусилля зазначених суб'єктів в інтересах постійного просування до сформульованої мети – це і є цивільний контроль.

Суспільна роль цивільного контролю полягає насамперед у тому, що це є **система запобігання**: відчуженню сил оборони від політичної влади; перетворенню сил оборони на самостійну політичну силу; безконтрольній діяльності військових посадових осіб; занепаду сил оборони.

Цивільний контроль – це засіб, механізм гармонізації цивільно-військових відносин. Водночас, і це важливо підкреслити, цивільний контроль – це органічна, невід'ємна складова ЦВВ, а стан цивільного контролю – це є і стан ЦВВ, їхня важлива характеристика. Світовий досвід свідчить, що за наявності дієвого цивільного контролю сили оборони держави характеризуються високим рівнем боєготовності і спроможності ефективно реалізувати своє призначення, вони є потужним чинником суспільної стабільності й соціального оптимізму, всебічно підтримуються суспільством, є національною гордістю, а професія захисника Вітчизни є високопрестижною.

Узагальнюючи зміст нормативно-правових документів і досвід реальної практики здійснення ДЦК як в Україні, так і в інших країнах, є підстави визначити, що **основні завдання цивільного контролю над силами оборони України** полягають у тому, що він має забезпечувати:

- пріоритет політичних підходів до вирішення питань військового будівництва;
- дотримання законності в діяльності сил оборони;
- підтримання політичної стабільності в суспільстві, унеможливлення використання сил оборони з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їхній діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політичних партій і громадських організацій;
- захист законних інтересів громадян України, які перебувають на військовій службі, осіб, звільнених з військової служби, а також членів їхніх сімей;
- раціональне використання бюджетних коштів, спрямованих на утримання і функціонування сил оборони держави;
- своєчасне, повне й достовірне інформування органів державної влади та суспільства про діяльність складових сил оборони.

З метою забезпечення бажаної ефективності цивільного контролю напрацьовані певні принципи, тобто керівні правила, правила-вимоги щодо його здійснення. Закон України [3] встановлює **принципи здійснення цивільного контролю над силами оборони України**, визначивши, що «цивільний контроль здійснюється за принципами верховенства права, законності, підзвітності, прозорості, ефективності та результативності» [3, ст. 4, ч. 2]. І далі Закон вказує, що «прозорість передбачає повне розкриття фінансової інформації щодо функціонування сектору безпеки та оборони з метою забезпечення ефективного використання фінансових ресурсів з урахуванням вимог Закону України “Про державну таємницю”» [3, ст. 4, ч. 3].

Відсутність дієвого цивільного контролю над воєнною сферою може призводити до дуже негативних наслідків системного характеру в різних сферах, зокрема в політичній, економічній, соціальній, екологічній і суто військовій сферах, про що аргументовано попереджають фахівці-дослідники [15, с. 11; 16, с. 13–15].

За роки незалежності завдяки наполегливості й зусиллям багатьох як державних, так і недержавних суб'єктів в Україні склалася **система цивільного контролю над силами оборони держави** і знайшла своє закріплення на законодавчому рівні як сукупність і взаємодія таких видів контролю: президентський контроль; парламентський контроль; контроль з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; судовий контроль; громадський контроль (контроль з боку громадянського суспільства).

Кожний вид контролю реалізується завдяки зусиллям відповідних суб'єктів цивільного контролю, котрі у своїй діяльності використовують певні способи, прийоми, методи, технології (формально визначені чи ініціативні, самовизначені) і керуються (мають керуватися) відповідними принципами, сформульованими передусім у Законі [3].

Суб'єкти цивільного контролю мають здійснювати свої повноваження у сфері контролю з дотриманням

установленого законодавством України режиму доступу до інформації, яка віднесена до державної таємниці, а також обмежень, установлених законом для захисту стратегічних інтересів держави, зокрема в разі введення надзвичайного і воєнного станів.

Звернімо увагу на деяких суб'єктів цивільного контролю. **Широкими повноваженнями у здійсненні цивільного контролю над військовою сферою, у тому числі над силами оборони, наділений Президент України.**

Відповідно до статей 106 і 107 Конституції України Президент України здійснює цивільний контроль за сектором безпеки і оборони як безпосередньо, так і через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України та створені ним у разі необхідності консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби [3, ст. 5, п. 1]. Рішення РНБОУ вводяться в дію Указами Президента.

За Конституцією України Президент України має такі повноваження [17, ст. 106]: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України, є головою Ради; формує персональний склад РНБОУ; своїми указами вводить в дію рішення РНБОУ; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; присвоює вищі військові звання.

Відповідно до законів України Президент України має й інші повноваження у воєнній сфері [7, ст. 2, 6, 8; 8, ст. 6, 7; 3, ст. 13, ст. 14].

Указом Президента України затверджене Положення про здійснення контролю Президента України за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань [18]. Визначено, що основними формами контролю є інспектування (всбічне вивчення стану об'єкта контролю, його структурних підрозділів) та перевірки (вивчення окремих питань діяльності об'єкта контролю, його структурних підрозділів). Здійснення контролю з боку Президента України організовується Інспекцією з питань контролю за діяльністю військових формувань, яка є одним з підрозділів Офісу Президента України і має широкий спектр завдань.

Важливим і повноважним суб'єктом президентського контролю над силами оборони є Рада національної безпеки і оборони України. РНБОУ здійснює контроль за сектором безпеки та оборони на підставі статті 107 Конституції України в порядку й у межах компетенцій, визначених Законом України «Про раду національної безпеки і оборони України» [19].

За Конституцією України Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки та оборони при Президентові України. РНБОУ координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони. Помилковим є поширене твердження, що РНБОУ – це дорадчий орган при Президентові України.

Суб'єктами, які здійснюють парламентський контроль, виступають Верховна Рада України загалом шляхом прийняття законів України та інших рішень; парламентські комітети; Рахункова палата; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен) та його Представник у справах захисту прав військовослужбовців; народні депутати; тимчасові спеціальні та слідчі комісії.

Верховна Рада України як суб'єкт парламентського контролю здійснює законодавче регулювання питань сфери оборони, маючи за Конституцією України необхідні для цього повноваження [17, ст. 85]. Вона утворює у своєму складі профільний Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки.

Важлива роль у здійсненні парламентського контролю належить такому суб'єкту контролю, як **Рахункова палата** при Верховній Раді України (її склад і голову призначає Верховна Рада України), яка від імені Верховної Ради України здійснює контроль за використанням коштів Державного бюджету України, котрі виділяються на потреби оборони, і не рідше одного разу на рік доповідає Верховній Раді України про стан справ у цій сфері та періодично інформує громадськість, у тому числі через засоби масової інформації. Її діяльність урегульована Законом України «Про Рахункову палату» [20].

У системі цивільного контролю над силами оборони держави важлива роль відведена органам виконавчої гілки влади, тобто Кабінету Міністрів України [21], міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям, а також органам місцевого самоврядування. Реалізуючи свої повноваження у сфері оборони, вони тим самим здійснюють цивільний контроль.

Повноважними суб'єктами цивільного контролю є центральні органи виконавчої влади й державного управління. Це міністерства (станом на 1 червня 2020 р. їх в Україні налічувалося 16), державні служби, державні агентства, державні інспекції, державні комітети, державні фонди та деякі інші (близько 60).

Особливе місце в системі цивільного контролю, здійснюваного центральними органами виконавчої влади, посідає **Міністерство оборони України**. Відповідно

до Положення про Міністерство оборони України його діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Важливо підкреслити, що повноваження Міноборони за деякими напрямками діяльності виходять за межі впливу на підпорядковані йому Збройні Сили України, зокрема з питань оборонного планування в силах оборони та координації діяльності відповідних органів щодо підготовки держави до оборони.

Закон України [3, ст. 15, ч. 1] установлює, що Міністерство оборони України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва в мирний час та в особливий період.

До повноважень Міністерства оборони України належать організація в силах оборони заходів оборонного планування, визначення засад воєнної, військової кадрової та військово-технічної політики у сфері оборони, здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони [3, ст. 15, ч. 2].

Міністерство оборони України є центральним органом виконавчої влади та військового управління, в підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили України та Державна спеціальна служба транспорту [3, ст. 15, ч. 4]. Положення про Міністерство оборони України затверджується Кабінетом Міністрів України [3, ст. 15, ч. 3].

Міністр оборони України підпорядковується Президенту України як Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил України і підзвітний Верховній Раді України. Він відповідає за формування державної політики у сфері оборони, оборонне планування, програмний та ресурсний менеджмент, військову кадрову політику, ефективне та належне використання оборонних ресурсів, усебічне забезпечення життєдіяльності, функціонування, розвиток і застосування Збройних Сил України.

Міністр оборони України здійснює керівництво Міністерством оборони України, військово-політичне й адміністративне керівництво Збройними Силами України безпосередньо та через першого заступника Міністра оборони України, заступників Міністра оборони України, а також через Головнокомандувача Збройних Сил України [3, ст. 15, ч. 8].

Військово-політичне керівництво Збройними Силами України – діяльність, спрямована на забезпечення реалізації політики держави у Збройних Силах України, політичних і стратегічних цілей у сфері оборони, принципів і напрямів розвитку Збройних Сил України.

Адміністративне керівництво Збройних Сил України – діяльність, спрямована на всебічне забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України, їх функціонування та розвитку в межах виконання основних завдань державної політики у сфері оборони.

Зміст та обсяг цивільного контролю над Збройними Силами України, який здійснює Міністерство оборони

України, значною мірою конкретизовані Положенням про Міністерство оборони України в тій його частині, де визначені основні завдання й напрями зусиль Міноборони з метою їх виконання [22, п. 3, п. 4].

У системі органів виконавчої влади й державного управління не всі міністерства та інші центральні органи виконавчої влади мають у своєму підпорядкуванні якісь складові сил оборони. Але при цьому вони теж мають відповідні повноваження у вирішенні завдань оборонного характеру і, реалізуючи їх, беруть тим самим участь у здійсненні цивільного контролю і відіграють необхідну роль. Вони, як правило, мають у своєму складі підрозділи (сектори, відділи тощо), наприклад, з мобілізаційної роботи, діяльність яких є необхідною та важливою складовою вирішення завдань у сфері оборони.

Цивільний контроль з боку громадянського суспільства – це громадський контроль. Він має реальні, позитивні, суттєві результати, але його ефективність ще не відповідає як потребам сил оборони, так і можливостям нашого суспільства.

Цей вид цивільного контролю функціонує в результаті діяльності з контролю насамперед таких суб'єктів, як громадяни, громадські організації та об'єднання, політичні партії, недержавні засоби масової інформації, недержавні дослідницькі організації та заклади освіти, церкви тощо.

Відповідно до Закону України [3, ст. 10] **громадяни України** беруть участь у здійсненні цивільного контролю над сектором безпеки та оборони і Збройними Силами України, зокрема через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України. Сфера громадського контролю може бути обмежена виключно Законом України «Про державну таємницю».

У системі цивільного контролю ствердилася і поступово вдосконалюється діяльність і зростає роль **громадських організацій та об'єднань**. Вони можуть бути різних видів (типів), спрямованості тощо. Це ветеранські, молодіжні, жіночі, наукові, технічні, професійні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні тощо громадські організації. Вони мають різні назви: організація, об'єднання, спілка, товариство, клуб, фонд, рада, асоціація, гурток тощо. Але всі вони створені на добровільних, громадських засадах на основі певних спільних інтересів.

В Україні налічується близько 70 тис. громадських організацій різних видів, типів, чисельності, масштабів, напрямів, мети і завдань діяльності. Лише в Києві їх близько 11 тис. Значна їх частина має військово-оборонний напрям зусиль. Кількість членів громадських організацій в Україні сягає понад 14 млн громадян.

З метою систематичного інформування суспільства про діяльність Збройних Сил України, забезпечення обґрунтованості рішень державних органів з питань

національної безпеки та оборони, про стан виконання заходів розвитку сектору безпеки та оборони і Збройних Сил України періодично, але не рідше ніж раз на три роки, органами сектору безпеки та оборони видаються «Білі книги» чи інші аналітичні документи (огляди, національні доповіді тощо) [3, ст. 10].

Значні можливості для здійснення цивільного контролю, зокрема в системі громадського контролю, мають **засоби масової інформації**. Їхня роль у здійсненні цивільного контролю полягає в тому, що вони, висвітлюючи проблеми у сфері національної безпеки та оборони, інформують суспільство про стан захисту національних інтересів України; на основі об'єктивної інформації про службу, життя і побут військовослужбовців, процесів, що відбуваються у військовому середовищі, формують громадську думку, сприяють підвищенню престижу служби захисників Вітчизни, зміцненню довіри суспільства до Збройних Сил України, інших складових сил оборони держави.

Широке залучення компетентних громадських організацій відповідного профілю діяльності, недержавних наукових центрів, участь їхніх представників в опрацюванні проектів документів з проблематики функціонування воєнної сфери збільшує можливості керівництва держави ухвалювати рішення з необхідних питань воєнно-безпекового змісту.

З метою створення умов для реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами у сфері оборони, врахування громадської думки у процесі підготовки та прийняття управлінських рішень при Міністерстві оборони України був створений консультативно-дорадчий орган – **Громадська рада**, діяльність якої регулюється Положенням про Громадську раду при Міністерстві оборони України [23].

До складу Громадської ради входять представники багатьох (станом на вересень 2019 р. – більше 30) громадських, у тому числі профспілкових, організацій та засобів масової інформації. Основними напрямками діяльності Ради визначені: сприяння діяльності та розвитку Збройних Сил України, військово-патріотичному вихованню; соціальний захист військовослужбовців, осіб, звільнених у запас або у відставку, членів їхніх сімей; взаємодія із засобами масової інформації, громадськими організаціями; участь у проведенні громадської експертизи проектів нормативно-правових актів, що стосуються діяльності та розвитку Збройних Сил України тощо.

Інтереси покращення стану оборонної сфери вимагають активнішого залучення не лише державних, а й недержавних (громадських) організацій.

Є підстави говорити про вагомі здобутки у створенні та налагодженні цивільного контролю над силами оборони України, сектором безпеки та оборони загалом, насамперед про такі:

- ухвалено низку нормативно-правових актів щодо діяльності складових сил оборони;

- створено мережу державних і громадських інституцій, які виконують функції цивільного контролю, на законодавчому рівні визначені основні суб'єкти цього процесу, їхні повноваження щодо контролю окреслені законами України та різними підзаконними нормативно-правовими актами;

- утворені органи координації та контролю діяльності Збройних Сил України, інших складових сил оборони з боку Президента України – Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України (як визначено Конституцією України). На нашу думку, доцільно на законодавчому рівні визначити, що Президент України є Верховним Головнокомандувачем сил оборони держави;

- утілений у життя принцип департизації Збройних Сил України та інших складових сил оборони, що має на меті унеможливити зацікавлений вплив тих чи інших партій на військовослужбовців, втягування їх у політичну боротьбу тощо;

- на законодавчому рівні розмежовані повноваження між Міністерством оборони України та Головнокомандувачем і Генеральним штабом Збройних Сил України.

- запроваджений механізм цивільного контролю безпосередньо у структурах Міністерства оборони України (як органу влади і державного управління). Міністр оборони України, його заступники і Державний секретар Міністерства – цивільні особи. Збільшується кількість цивільних осіб і на інших керівних посадах, особливо з таких питань, як воєнна та воєнно-гуманітарна політика, тилове й технічне забезпечення Збройних Сил України. Військові не обіймають ключові посади в Міністерстві оборони, а 82% посад обіймають цивільні особи (для порівняння – у міністерстві оборони США цивільні особи обіймають 93% посад);

- розширюється кадрова база цивільного контролю. Зокрема, в Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського запроваджено підготовку державних службовців для структур сфери оборони;

- склалася і плідно функціонує мережа неурядових (недержавних) дослідницьких організацій (близько 50), які займаються проблемами Збройних Сил України й іншими питаннями сектору безпеки та оборони, сфери оборони.

Усе це і багато іншого підпорядковується створенню умов, за яких Збройні Сили України, інші складові сил оборони могли б ефективно займатися саме тим, для чого вони призначені, а стан сектору безпеки та оборони за своїми кількісними та якісними характеристиками відповідав би вимогам нашого часу, потребам забезпечення національної безпеки.

Водночас існують ще не вирішені остаточно питання, гострі **проблеми цивільного контролю**, що негативно позначається на стані оборонної сфери України. Серед них, на нашу думку, такі:

- хронічне недофінансування протягом багатьох років Збройних Сил України, інших складових сил оборони, особливо щодо вирішення питань замовлень, придбання

й упровадження нової техніки та озброєнь, реформування Збройних Сил України. Останнім часом, починаючи від 2014 р., ситуація принципово змінюється на краще. На законодавчому рівні визначене фінансування сфери національної безпеки та оборони на рівні не менше 5% від ВВП, у тому числі безпосередньо на оборону – не менше 3%, хоча реальний обсяг фінансування має бути значно більшим;

- відсутність чіткого, прозорого і дієвого механізму відповідальності цивільних і військових органів управління, конкретних посадових осіб за стан оборонної сфери, повноту і якість виконання державних рішень;

- помітна частка працівників органів державної влади та управління, яка має безпосередній стосунок до вирішення питань воєнно-оборонного характеру, за своїми якісними характеристиками не повною мірою відповідає вимогам щодо рівня професійних, ділових і морально-психологічних компетентностей;

- значна, а тому небезпечна морально-психологічна неготовність частини як цивільних, так і військових управлінських кадрів до сприйняття сутності, змісту та об'єктивної необхідності цивільного контролю, певний опір його системному впровадженню;

- слабкий вплив громадськості на стан справ у складових сектору безпеки та оборони з причин незрілості громадянського суспільства, слабкості зворотних зв'язків між державою та громадянським суспільством;

- небезпечний рівень корупції в секторі безпеки та оборони.

Цивільний контроль над силами оборони не може втрачати свого значення і необхідності **в умовах правового режиму воєнного стану**, але він набуватиме певних особливостей. Значною мірою ці особливості випливають зі змісту правового режиму воєнного стану, повноважень і вимог, адресованих Законом України «Про правовий режим воєнного стану» відповідним суб'єктам влади та управління [24]. На нашу думку, є підстави сформулювати такі **особливості**.

Перше. Значення цивільного контролю за цих умов зростає, адже пріоритетом зусиль органів державного управління, складових сил оборони, всього суспільства мають бути питання і завдання воєнно-оборонного змісту. Все для безпеки, все для оборони, все для захисту країни – це мають бути не гасла, а конкретна, кропітка, напружена системна робота, зусилля всіх цивільних суб'єктів, які мають повноваження і можливість позитивно впливати на вирішення завдань, що постають в умовах воєнного стану.

Друге. Президент України та Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади та органи місцевого самоврядування діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами України, особливо Законом «Про правовий режим воєнного стану». Жодні відхилення з позицій «доцільності» неприпустимі, бо це шлях до руйнації правового поля й дезорганізації державного

управління, втрати можливостей ефективного використання воєнно-оборонного потенціалу держави.

Третє. У цей період не можуть бути припинені повноваження таких суб'єктів ДЦК, як Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та його Представник у справах захисту прав військово-службовців, судів, органів прокуратури України, оскільки це буде руйнацією системи цивільного контролю з усіма негативними наслідками.

Четверте. Президент України (і ніхто інший) здійснює загальне керівництво запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану; приймає за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України рішення щодо залучення необхідних сил та органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану; здійснює стратегічне керівництво силами оборони через Генеральний штаб Збройних Сил України; визначає порядок проходження військової служби. У разі закінчення строку повноважень Президента України під час дії воєнного стану його повноваження продовжуються (в інтересах безперервності управління) до вступу на пост новообраного Президента України, обраного після скасування воєнного стану.

П'яте. Верховна Рада України працює в сесійному режимі в повній готовності до реакції на зміни обстановки з метою негайного прийняття необхідних і доцільних правових рішень. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного стану.

Шосте. На територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом з військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадського порядку та безпеки, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися, залежно від умов, що складаються, тимчасові державні органи – військові адміністрації. Тим самим звужуються масштаби застосування демократичних механізмів і процедур в державному управлінні, ширше застосовується принцип одноосібності, персонального прийняття рішень відповідними керівниками. Значно унеможливується прояв активності з боку громадськості, але зростає потреба в зусиллях громадськості з метою посилення морально-психологічної згуртованості, посилення пильності.

Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування. Усе залежить від розвитку подій, умов на відповідній території. Важливо, щоб як цивільні, так і військові органи (суб'єкти) управління були організаційно і ресурсно до цього готові, і це є одним з важливих завдань мирного часу.

Закон України [24] передбачає два види військових адміністрацій як тимчасових державних органів: військові адміністрації населених пунктів; районні та обласні військові адміністрації.

Спрямування, координацію та контроль за діяльністю обласних військових адміністрацій з питань забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки, здійснення заходів правового режиму воєнного стану здійснює Генеральний штаб Збройних Сил України, а з інших питань – Кабінет Міністрів України в межах своїх повноважень. Стосовно діяльності районних військових адміністрацій зазначені повноваження також мають обласні військові адміністрації (в разі їх утворення) та обласні державні адміністрації в межах своїх повноважень.

Сьоме. Органи державної влади України та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, а також громадяни, тобто всі суб'єкти цивільного контролю, зобов'язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території.

В умовах воєнного стану необхідна відповідна ефективна взаємодія військового командування та військових адміністрацій з органами державної влади. Порядок взаємодії військового командування та військових адміністрацій з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади щодо забезпечення додержання правового режиму воєнного стану визначається Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Восьме. В умовах воєнного стану значно зростають вимоги до якості реалізації всіх функцій державного управління, особливо щодо функції контролю. Контроль за діяльністю військового командування, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану покладається на Раду національної безпеки і оборони України.

Аналіз стану цивільно-військових відносин, зокрема цивільного контролю, дає підстави запропонувати такі **напрями подальшого розвитку, підвищення результативності цивільного контролю над силами оборони України:**

- інтенсивно та якісно розвивати, вдосконалювати нормативно-правову базу щодо діяльності складових сил оборони та органів управління ними. Вважаємо за необхідне мати в правовому полі України закон про Президента України. З метою посилення парламентського контролю над сектором безпеки та оборони вважаємо за доцільне визначити механізм (спосіб) обов'язкової участі Верховної Ради України у вирішенні питань щодо призначення на посади Головнокомандувача Збройних Сил України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України, командувачів видів Збройних Сил України, командувача об'єднаних сил Збройних Сил України;

- формувати в цивільних і військових управлінських кадрів глибоке розуміння змісту і необхідності, способів, прийомів, технологій, механізму здійснення цивільного контролю, долати опір його впровадженню;

- на законодавчому рівні чітко визначити відповідальність органів влади, цивільних і військових посадових осіб за вирішення завдань у сфері оборони;

- неухильно забезпечувати обґрунтовані обсяги фінансування життєдіяльності та реформування сил оборони, інших складових сектору безпеки та оборони;

- значно підвищувати обізнаність (професійність) керівних посадовців в органах системи влади і державного управління щодо питань воєнної (військово-оборонної) сфери;

- нарощувати кадровий резерв цивільних фахівців для роботи у структурах, які здійснюють цивільний контроль;

- не замовчувати проблеми військових, об'єктивно їх аналізувати і висвітлювати, сили оборони зробити доступнішими для засобів масової інформації та дослідницьких установ;

- значно підвищити стандарти і рівень соціальної захищеності військовослужбовців;

- активізувати роль громадянського суспільства в системі вирішення питань воєнної сфери;

- у силах оборони розвивати систему, забезпечувати необхідну повноту, якість і оперативність інформування громадськості про стан сил оборони, сектору безпеки і оборони загалом;

- рішуче долати корумпованість у секторі безпеки та оборони України;

- удосконалювати теорію та механізм здійснення цивільного контролю.

Удосконалення цивільного контролю над силами оборони України – це важлива складова забезпечення підвищення обороноздатності нашої держави.

Перелік літератури

1. *Бринцев В. В.* Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони України : навч. пос. / В. В. Бринцев. – К. : НУОУ імені Івана Черняховського, 2019. – 88 с.

2. Політологія : підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів ЗС України / за заг. ред. В. Ф. Смолянка. – Вінниця : Нова книга, 2002. – 446 с.

3. Про національну безпеку України [Електронний ресурс] : Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

4. *Бринцев В. В.* Державне управління: питання теорії і практики у воєнній сфері в Україні : навч. посіб. / В. В. Бринцев. – К. : НУОУ, 2017. – 176 с.

5. Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки [Електронний ресурс] : прийнятий 3 грудня 1994 р. / ОБСЄ. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_116#Text.

6. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [Електронний ресурс] : Закон України № 2411-VI від 1 липня 2010 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.

7. Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України № 1932-XII від 6 грудня 1991 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

8. Про Збройні Сили України [Електронний ресурс] : Закон України № 1934-ХІІ від 6 грудня 1991 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>.
9. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс] : затверджена Указом Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>.
10. Военна доктрина України [Електронний ресурс] : затверджена Указом Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text>.
11. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України [Електронний ресурс] : затверджена Указом Президента України № 92/2016 від 14 березня 2016 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#n2>.
12. Стратегічний оборонний бюлетень України [Електронний ресурс] : введений у дію Указом Президента України № 240/2016 від 6 червня 2016 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#n251>.
13. Храбан І. А. Цивільний контроль над збройними силами в демократичній державі (досвід США і проблеми України) : автореф. дис. канд. політ. наук : спеціальність 23.00.02 / І. А. Храбан. – К. : Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. – 20 с.
14. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : монографія / М. П. Требін. – Х. : Видавничий дім «Інжек», 2004. – 404 с.
15. Демократичний цивільний контроль над військовою сферою в Україні: на шляху від форми до змісту : аналітична доповідь / УЦЕПД // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 11. – С. 2–45.
16. Сіцінська М. В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони України : монографія / М. В. Сіцінська. – К. : НАДУ, 2014. – 364 с.
17. Конституція України [Електронний ресурс] : прийнята 28 червня 1996 року. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
18. Положення про здійснення контролю Президента України за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань [Електронний ресурс] : затверджено указом Президента України № 84/2015 від 14 лютого 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/84/2015#Text>.
19. Про Раду національної безпеки та оборони України [Електронний ресурс] : Закон України № 183/98-ВР від 5 березня 1998 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр#Text>.
20. Про Рахункову палату [Електронний ресурс] : Закон України № 576-VIII від 2 липня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text>.
21. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] : Закон України № 794-VII від 27 лютого 2014 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>.
22. Положення про Міністерство оборони України [Електронний ресурс] : затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 671 від 26 листопада 2014 р. (у редакції постанови Кабінету Міністрів України № 730 від 19 жовтня 2016 р.). – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-п#Text>.
23. Положення про Громадську раду при Міністерстві оборони України [Електронний ресурс] : затверджене Міністром оборони України 18 жовтня 2017 р. – Режим доступу : https://www.mil.gov.ua/content/other/Polosgh_Hromadska_rada.pdf.
24. Про правовий режим воєнного стану [Електронний ресурс] : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.